

ALEKSANDRA ALEKSANDRAVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

ALTORIŲ PROBLEMINIŲ TYRIMŲ GAIRĖS. XVII–XIX a. UŽNEMUNĖS BAŽNYČIŲ RETABULAI

A Framework for the Study of Altars.
Retables from the 17th to the 19th Century in Užnemunė

SUMMARY

To date, there have been no scientific studies published in Lithuania on the subject of the altar as a specific type of church equipment. In the book entitled *Old Wooden Sculpture and Ornamental Carving in Lithuania*, Marija Matuškaitė has laid the basis for research about the development of artistic style in Lithuanian altars, but has not covered other aspects. Over recent years, apart from case studies, Lithuanian and foreign researchers have explored altars from a culture studies perspective. Their publications provide information necessary for the analysis of issues related to crafts history, the history of piety, social processes, patronage and visual rhetoric.

Experts in provincial church art (in articles for *Lithuanian Religious Art. Vol. 1. Part I–VI. Vilnius, 1996–2006*) have revealed the need for a contextual and systematic study of Lithuanian altars. The aim of this article is to shape the methodological framework for such a study, and to highlight some issues in altar research, dealing with its practical and theoretical aspects. The article draws upon sources and the heritage of one region of Lithuania – Užnemunė (the diocese of Vilkaviškis). They may serve as a micro-model for all Lithuanian provincial churches.

The issues raised include the question of the authenticity of altars (the correlation between original parts of an altar and later reconstructions); aspects of the continuity of local traditions in 19th-century altars in Lithuanian provincial churches; the relativity of the traditional classification, based on the main artistic styles in the case of wooden church equipment; and the authorship of altars. The article traces the migration of traditions originating in the Baroque period, and repetitions of examples, to Neobaroque, from the old to the new church, and from professional religious art to the works of trained and folk artists.

RAKTAŽODŽIAI: Užnemunė, barokas, neobarokas, neogotika, altorių tipologija, pirmavaizdis, kartotė, staliai, drožėjai.
KEY WORDS: Užnemunė, Baroque, Neobaroque, Neogothic, typology of altars, prototype, copy, joinery, woodcarving.

The second part of the article is devoted to the typology of retables from the 17th to the 19th centuries. It attempts to group altars based on their structure and artistic style. Only post-tridentine retable modifications have survived in Užnemunė. The article discusses the types of retables that represent the following periods: the second half of the 17th century, the first three decades of the 18th century, the mid-18th century, late-18th century Baroque, 19th-century Neobaroque (mid-19th and late 19th, to the early 20th century), and the Neogothic style of the mid-19th to the early 20th century.

It concludes that an integrated methodology that would fit local, common and unique features of objects, and which would be appropriate for the chosen question (issues of the prototype and the copy, authentic and restored, local tradition, etc) will be applied to solve problems related to the study of altars in Užnemunė. Anyway, there is an urgent need to continue exploring the source material. Little is yet known about the workshops that functioned in Užnemunė in the 19th and the early 20th century, or about the work methods they used and the traditions they followed. Only new archival sources may help to determine the ties of local patrons with the workshops in neighbouring towns, and in Warsaw, Königsberg, Kaunas and Vilnius.

Altorius – svarbiausias bažnyčios įrangos objektas tiek liturgijos ir erdvės simbolikos, tiek estetikos požiūriu. Todėl atrodo paradoksalu, jog Lietuvoje nepaskelbta nė viena mokslinė studija, skirta altoriaus, kaip specifinio bažnyčios įrenginių tipo, probleminei ar tipologinei analizei. Tai nereiškia, kad kalbame apie visai netyrinėtą sritį. Pavienius XVII–XX a. pradžios altorius ir jų grupes analizavo A. Jankevičienė, D. Klajumienė, R. Stankevičienė, V. Cibulskas ir daugelis kitų Lietuvos, Lenkijos, Baltarusijos menotyrininkų. Marija Matušakaitė knygoje *Senoji medžio skulptūra ir dekoratyvinė drožyba Lietuvoje* nuodugniau ir sistemingiau nei kiti autoriai aptarė retabulų medžio plastiką ir padėjo pagrindus visai vėlesnei šios paveldo srities analizei¹. Iš tiesų bet kokia Lietuvos altorių analizė – tai nuolatini sekimas jos pėdomis. Bet M. Matušakaitę pirmiausia domino meninio stiliaus sklaida, o nemažai kitų aspektų netilpo į jos tyrimų lauką.

Tenka pripažinti, jog užsienio literatūroje taip pat stinga šiuolaikinių pro-

bleminių tekstų apie altorius, nors atskiri objektai analizuojami nuolat. Tikriausiai tokia padėtis susiklostė dėl to, jog XX a. pradžioje pasirodžius fundamentaliai Josepho Brauno veikalui ir kitoms panašaus pobūdžio studijoms įvairiomis kalbomis, altorių tema tarsi prarado probleminį aktualumą ir kurį laiką menotyrininkams nebeatrodė patraukli². Po Vatikano II susirinkimo altorių retabulai nustojo tiesiogiai akomponuoti liturgijos veiksmui, o dėl modernizmo meno įtakos supaprastėjo jų meninė raiška.

Pastaraisiais metais altorių tyrimai vėl pamažu atgyja ne tik kaip „atvejo studijos“, bet ir kaip platesnio kultūrologinio diskurso dalis. Remiantis empirinės altorių ekspertizės medžiaga priartėjama prie bendrosios humanitarinių mokslų problematikos. Antai „pirmavaizdžio ir kartotės“ klausimas, aktyviai diskutuojamas literatūros, muzikos ir dailės istorijos moksluose, suaktualino ankstesniausias ir paskatino naujas publikacijas apie altorių struktūrinių schemų kilmę ir jų prototipus³. Plėtojantis

šaltiniotyrai, altoriai suteikia daug medžiagos amatų, socialinių procesų, pamaldumo istorijos, mecenatystės, vaizdo retorikos tyrimams⁴.

Rengiant *Lietuvos sakralinės dailės*⁵ daugiatomį ir praktiškai atliekant provincijos bažnytinio paveldo ekspertizes, vis stiprėja poreikis turėti kontekstualią ir sistemingą altorių studiją. Tai bus įmanoma dar negreitai, tik tada, kai visų vyskupijų bažnyčiose esantys altoriai, taip pat kaimyninių buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijų objektai bus suinventorinti, įvairiais aspektais išanalizuoti ir teoriniu požiūriu integruoti į europinį paveldo kontekstą. Kol kas verta pradėti nuo kuklesnių uždavinių. Šio straipsnio tikslas – formuoti tokios studijos rašymo metodologijos apmatius, išryškinti kai kuriuos altorių probleminio ir tipologinio tyrimo klausimus, susijusius su praktiniais ir teoriniais objekto pažinimo aspektais.

Straipsnio pobūdį iš dalies nulemia tai, jog remiamasi vieno, Užnemunės, krašto medžiaga, kuri jau dabar yra gana išsamiai sukaupta. Sūduvos (Suvalkijos) ir dalies Dzūkijos, t. y. dabartinės Vilkaviškio vyskupijos, regionas ne tik geografiškai, Nemuno upės, atskirtas nuo kitos etninės Lietuvos dalies, bet ir dėl savo istorijos ypatumų pasižymi lokalinio vientisumu. Iki 1795 m. jis priklausė Žemaičių ir Vilniaus, vėliau Vygrių–Augustavo–Seinų, nuo 1926 m. – Vilkaviškio vyskupijai⁶. Žinia, bažnytinė administracinė priklausomybė, užsakovų savitarpio ryšiai visada turėjo lemiamą reikšmę meniniam tam tikro regiono sakralinės dailės objektų pobūdžiui. Už-

nemunės bažnyčių altoriai sudaro pakankamai vientisą, turintį lokalinio savitumo požymių Lietuvos dailės palikimo segmentą. Antai palyginus su Žemaitijos bažnyčiomis, čia mažiau išliko vertingų XVII–XVIII a. altorių, tačiau susiklostė gausus ir savitas XIX a. paveldas.

Užnemunės sakralinio meno tipiniai, visam katalikų pasauliui būdingi bruožai atrodo itin ryškiai, reljefiškai išreikšti, palyginti su Žemaitijos ar kitų regionų bažnyčių įranga, galinčia pasigirti didesne lokaliųjų variantų gausa. Dėl tipinių požymių Sūduvos paveldas galėtų būti visos etninės Lietuvos, o daugeliu atžvilgių ir apskritai Vidurio Europos rytų periferinių bažnyčių altorinės įrangos mikromodeliu.

Potridentiniam altoriuje yra trys pagrindiniai elementai: mensa, tabernakulis, retabulas su šventųjų atvaizdais. Straipsnis skirtas retabulų (*retable, Retabel, Aufsatz, autel, altar*)⁷ analizei. Bus kalbama apie jų planą, kompoziciją, architektūrinę struktūrą, o vaizduojamosios dailės kūriniai aptariami tik tiek, kiek susiję su retabulo ypatumais.

Tyrinėjant Lietuvos altorius, taip pat ir Užnemunės bažnyčių, nuolat iškyla keletas kliūčių. Pirmoji – archyvinių šaltinių stoka, netolygumas ir jų informacijos ribotumas. Valstybiniuose ir pačių bažnyčių archyvuose randama tik menka šaltinių dalis. Daug jų buvo prarasta arba išliko fragmentais, atsidūrė užsienyje⁸ arba kol kas yra neprieinami. Dėl šių priežasčių Vilkaviškio vyskupijoje dar nepakankamai ištyrinėti Marijampolės, Vilkaviškio ir Lazdijų dekanatų šaltiniai. Tai, jog Lietuvos altorių pra-

eitas iki šiol dokumentuota tik fragmentais, tarsi mozaika, neleidžia istoriniam tyrimui pritaikyti jokio patikimo statistinio metodo.

Bažnyčių inventoriuose labai retai būdavo užfiksuojami retabulų drožybos, meninio stiliaus ypatumai ir konkrečių retabulo elementų permainos. Analizuojant medinius sakralinius objektus, ne visada galima pasitikėti inventorinio aprašymo teiginiais, pavyzdžiui, tokiu, kad bažnyčioje pastatytas naujas altorius. Praktikoje nuolat susiduriame su faktu, jog naujam retabului buvo panaudotos ankstesniojo korpuso dalys, drožiniai arba skulptūros, perkeltos iš čia pat buvusio arba net iš kitos bažnyčios ar koplyčios altoriaus.

Antroji kliūtis – objekto susidėvėjimas. Fizinis medinio altoriaus autentiškumas paprastai nebūna tapatus jo įvaizdžio autentiškumui. Nuo drėgmės, gaisrų, medienos kenkėjų ir nuolatinės eksploatacijos mediniai įrenginiai susidėvi per 50–100 metų, tačiau atskiros jų dalys prarandamos kur kas greičiau. Šiandien Lietuvoje, atrodo, apskritai neliko nė vieno nepakitusio, ankstesnio nei XX a. pradžios medinio altoriaus. Jie visi buvo renovuoti, ir ne po kartą. Užnemunėje visai neišliko XVI a. altorių, keturiose bažnyčiose tebėra daugiau ar mažiau perdirbti XVII a. retabulai, ir maždaug dešimtyje bažnyčių vienas ar keli mediniai XVIII a. altoriai arba jų fragmentai. Netgi XIX a. istorizmo stiliaus retabulai buvo smarkiai pertvarkyti XX a.

Neatsitiktinai pagrindinis praktinis klausimas, išskylantis bet kurio altoriaus tyrimų metu, yra autento ir vėlesnių re-

konstrukcijų santykis. Altorių dalys ir detalės periodiškai pakeičiamos naujomis, dažniausiai kopijuojant buvusias. Dažymas suvienodina atnaujinto medinio korpuso išvaizdą, suniveliuoja senųjų ir įterptų fragmentų skirtumus. Todėl ne visada galima tiksliai atskirti seniausius altoriaus elementus nuo vėlesnių intarpų. Dėl objekto stacionarumo, dydžio ir cheminės ekspertizės brangumo nėra ir negreitai atsiras galimybių atlikti laboratorines retabulų medienos analizes. Be jų visos tyrinėtojų daromos išvados būna tik autorinės hipotezės. Žinoma, menotyrininkai savo iškeliamas prielaidas grindžia pavyzdžių analogijomis, stilistine medienos ir drožėjų brailo analize, šaltinių užuominomis, kitų to paties regiono objektų tyrimais. Su analogiška problema, kai tenka pasikliauti altorių vizualiosios ekspertizės įgūdžiais, susiduria daugelio šalių menotyrininkai.

Galima paminėti keletą dažniausiai sutinkamų būdų, kaip XIX ir XX a. staliai bei drožėjai atnaujindavo XVII–XVIII a. altorius⁹. Barokiniai ornamentai būdavo išdrožinėjami arba išpjaustomi lentoje kopijuojant išlikusius autentiškus fragmentus. Kai kurios kopijos buvo daromos dar paprasčiau. Veidrodinės simetrijos principu pagaminamos senųjų ornamentų gipsinės atliejos, kurios iš pažiūros beveik nesiskiria nuo medžio originalų. XIX ir XX amžių restauracijų metu autentiški barokiniai ornamentai, taip pat ir jų kopijos „migruodavo“ po visą bažnyčią. Persikeldavo ne tik XVII–XVIII a. baroko, bet ir XIX a. neobaroko fragmentai. Dar vienas tradicijos perkėlimo bū-

1 il. Sutkų bažnyčios didžiojo altoriaus (XVII–XIX a.) fragmentas. V. Balčyčio nuotr., 2005.

das – statomas naujas altorius, kuriame pakartojamos ne detalės, arba ne vienos, bet ankstesnių toje bažnyčioje buvusių altorių struktūra, pagrindiniai jų dekoravimo principai. Medžiaginiu požiūriu tai jau ne autentas, bet kitais atžvilgiais – vietinės tradicijos tęsinys.

Konkretus pavyzdys – Sutkų Švč. Mergelės Marijos bažnyčia (il. 1). Nežinomi XIX a. meistrai, o vėliau profesionalūs XX a. restauratoriai čia panaudojo visus įmanomus altorių perstatymo ir naujinimo būdus. 1825–1836 m. įrengiant šią mažą, nuošalią koplyčią, iš kitos Nemuno pusės buvo atkeltas XVII a. vidurio altoriaus retabulas¹⁰. Jo pirmasis tarpnis ir viršaus skydas tapo Sutkų didžiuoju, Švč. Mergelės Marijos Belaisvių Vaduotojos, o antrasis tarpnis – šoniniu Šv. Jono Nepomuko altoriumi. Trečiasis šoninis Šv. Roko (tuomet Šv.

Baltramiejaus) altorius – tai apytikslė pastarojo kartotė. Šoniniai Sutkų bažnyčios altoriai pirmą kartą paminėti 1836 m. Jie buvo pagaminti, o XIX a. gale atnaujinti imituojant XVII a. pirmavaizdį, t. y. atkeltojo retabulo II tarpinį. Gali būti, jog kai kurios šv. Jono Nepomuko antablemento detalės, pvz., festonas su vaisiais, šv. Roko retabulo sparnų fragmentas su smailagale voliuta tebėra autentiško XVII a. altoriaus liekanos.

Ilgainiui visi trys Sutkų altoriai buvo remontuojami, kai kurios detalės galėjo būti pakeistos ankstesnių fragmentų kopijomis, dekorą papildė neobarokiniai ornamentai. Mažiausiai perdirbta Sutkų didžiojo altoriaus retabulo dalis – jo pirmojo tarpnio architektūrinė konstrukcija, kurią sudaro dvi poros korintinių kolonėlių abipus titulinio paveiklo ir ant jų rymantis antablementas su festonų, vaisių, angeliukų galvučių drožiniais. Tarp kolonėlių išliko siauros skulptūrų nišos, kuriose stovi šv. Kazimiero ir Stanislovo skulptūros¹¹.

Didžiojo altoriaus kompozicijoje svarbus vaidmuo tenka meistriškai išdrožinėtiems sparnams. Jų motyvai – užsiritusios plunksnos, angeliuko galva ir rutuliukų seka, panaši į kremzlinių slankstelių eilutę. Dekoras priklauso vienam iš tipų vadinamosios kremzlinės ornamentikos sistemos, paplitusios XVII a. I pusėje ir vėlyvesniu transformotu pavidalu pasitaikančios XVIII a. kiaurajūviuose reljefuose. Pavyzdžiū randama Balbieriškio ir keliose kitose bažnyčiose. Sutkų retabului panaudota specifinė kremzlinio ornamento atmaina, kurios motyvų kitur Lietuvoje, atro-

do, neišliko. Šiam kremzlinio ornamento tipui būdingos smailiagalės, išskirtinės formos riestės, primenančios secesinės voliutas. Analogiškų motyvų yra kai kuriuose Olivos, Fromborko, Roskildės, Talino, Ridalos ir kitų Baltijos pajūrio vietovių sakraliniuose objektuose. Artimiausias analogas – Latgaloje, tai XVII a. septintojo dešimtmečio pradžios (?) Kuldigos šv. Kotrynos bažnyčios altoriaus sparnai¹².

Neatsiejamai nuo autento ir rekonstrukcijų klausimo iškyla vietinės tradicijos tęstinumo XIX a. Lietuvos provincijos altoriuose problema. Autorė tebėra įsitikinusi, kad medinės bažnyčių įrangos srityje ne visada galima griežtai laikytis įprastinio skirstymo pagal didžiuosius meno stilius. Tokią nuomonę patvirtina ir neseniai atlikti Girėno Povilionio LDK vargonų prospektų, pvz., Balbieriškio bažnyčios, tyrimai¹³. Menotyrininkas įrodo, jog kai kurių prospektų dekore iki pat XIX a. II ketvirčio išlieka barokinių, tiksliau, transformuotų rokailinių elementų. Jie susipina su klasicistiniais ir suteikia prospektams mišrų ir unikalų stilistinį pobūdį.

Meninio stiliaus transformacijos provincijoje vykdavo lėtai ir pagal imanentinius dėsningumus, tik iš dalies susijusius su išorinėmis permainomis. Dramatiškos XIX a. istorijos audros, valstybinės svarbos įvykiai praūžė virš Lietuvos provincijos, palikdami gana ženklių socialinių pėdsakų, bet iš esmės nepakeisdami gyventojų mentaliteto, dvasinių nuostatų ir religinės praktikos tradicijų. Pastovūs kasdieninio gyvenimo ritualai ir ritmas, kaip ir pamaldumo tradicijos,

beveik nekito. Todėl provincijos bažnyčiose galėjo natūraliai išlikti ne tik autentiškojo baroko meno, būtent altorių puošybos, fragmentai, integruoti vėlesniuose kūriniuose, bet ir juos atitinkantys tradicinės pasaulėvokos ypatumai bei meninis skonis¹⁴.

Kita vertus, žinant, kad XIX a. viduryje caro administracijos pastangomis buvo „išaldyta“ natūrali periodiško bažnyčių atnaujinimo ir naujų maldos namų statymo praktika, tampa aišku, kodėl daugelio bažnyčių barokinė įranga iš esmės nepakitusi išliko iki pat XIX a. IV ketvirčio neobaroko įsigalėjimo¹⁵. Tokioje bažnyčiose netarpiskai susilietė tikrasis barokas ir neobarokas. Galima prisiminti kad ir Kudirkos Naumiesčio bažnyčios rekonstrukcijos istoriją arba Krokialaukio bažnyčios didįjį altorių, imituojantį XVIII a. retabulo bruožus¹⁶. Tad kur padėti tašką, kalbant apie baroko pabaigą Lietuvoje, jei XX a. pradžioje, o kai kurių bažnyčių altorių ansambliuose – net iki jo vidurio galima rasti ne vien išoriškai giminingų barokui kūrinių? Istorizmo epochos neostilių mados ir kosmopolitiniai bažnytinio meno dirbtuvių pavyzdžiai neabejotinai skatino išsaugoti baroko tradicijos tęstinumą. Bet ar tai būtų pavykę nesant tinkamos šiai tradicijai terpės, užsakovų ir parapijiečių palankumo? „Barokinė“ neobarokinių interjerų visumos harmonija, autorės įsitikinimu, nėra vien formalus XIX a. meninio retrospektyvizmo padarinys.

2000 m. kilo klausimas, pagal kokius kriterijus renovuotuosius altorius galima priskirti baroko arba neobaroko stiliui. Tuomet rėmiausi fizine autentiškumo

2 il. Plieniskų koplyčios altorius, XIX a. Nuotr. V. Balčyčio, 2005.

3 il. Griškabūdžio bažnyčios altoriaus (XIX a. 8-as dešimtmetis) detalė. Nuotr. V. Balčyčio, 2005

samprata: „Tais atvejais, kai retabulo struktūrą nulemia senieji elementai arba kai jie sudaro svarbiausią kompozicijos dalį, altorius, matyt, vadintinas barokiniu, nors jo konstrukcijos buvo pagamintos XX a. Tuo tarpu Plutiškių, Plokščių, Sutkų, Simno, Ūdrijos bažnyčių altoriniai ansambliai, kuriuose XVIII a. ažūriniai drožiniai tėra antraeiliai retabulo intarpai, bet ne dominuojanti retabulų struktūros dalis, vadintini neobarokiniais“¹⁷. Šiandien savo nuomonę kiek patikslinčiau. Atsižvelgčiau dar ir į vaizdo visumą, jo „meninę aurą“, kitaip tariant, į tai, ar perstatytasis altorius labai atitolo nuo savo pirmavaizdžio struktūrinio tipo, ar jo bendras meninis įvaizdis labiau atitinka XIX a. stereotipus.

Altorių kūrėjų autorystės klausimas per pastaruosius dešimt tyrimų metų tik pradeda aiškėti. Pvz., pamažu kaupiasi ir tikslinami duomenys apie Adomo Karaliaus dirbtuvę, atnaujinią arba pastačiusią daugelio Užnemunės bažnyčių altorius¹⁸. Iškilio Česlovo Svierčevskio (Czesław Swierczewski) dirbtuvių Lomžoje ir Suvalkuose klausimas¹⁹. Tyrinėjant archyvinis šaltinius, pamažu kaupiasi vietinių meistrų, dirbusių ar rekonstravusių Užnemunės altorius, pavardės (Antanas Mačiulis, Kazys Magauskas, Vincas Penčyla, Jonas Račiukaitis) ir ryškėja jų biografijų kontūrai²⁰. Tačiau tikslesnis mūsų provincijos dailininkų bei jų darbų įvardinimas lieka ateities uždaviniu. Vis dar trūksta grandies, neginčijamai įrodančios meistrų, kurių pavardės aptinkamos XIX a. ir XX a. pradžioje statytų ir renovuotų bažnyčių dokumentuose, autorystę. Nežinomybės nerimas, kai informacija apie tam tikros

dirbtuvės autorystę atrodo jau ranka pasiekama, bet dar neįrodyta, intriguoja tyrėjus ir provokuoja tęsti paieškas.

Vieną tokią mįslę kelia XIX a. aštuntojo–devintojo dešimtmečio altorių ansambliai iš Šakių dekanato. Kai kurių bažnyčių ir koplyčių įrenginiuose randame panašaus pobūdžio neobarokinių elementų bei jų derinių, kurie liudija čia dirbus tų pačių meistrų grupę. Minėtini Griškabūdžio, Kudirkos Naumiesčio, Paluobių, Plokščių, Plieniškių, Slavikų (il. 2) maldos namai, bet galėjo būti ir daugiau šventovių su tos pačios dirbtuvės meistrų įranga, nebeišlikusia iki mūsų dienų²¹ (il. 3, 4, 5).

Altorių autorystės problema iškyla sprendžiant dailininko ir amatininko skirties, taip pat profesionalų, pasimokiusių ir liaudies meistrų apibūdinimo klausimus. XIX a. Lietuvos bažnyčiose nuolatos susiduriame su visų šių kūrybos tipų kompleksu. Baroko laikais susiklosčiusios tradicijos ir pavyzdžių kartotės migruoja iš XVIII a. baroko į istorizmo epochos nebaroką, iš senosios vietinės bažnyčios – į naują ir iš bažnytinės profesionaliosios – į pasimokiusių bei liaudies meistrų darbus. Tuo įtikina daugumos Šakių dekanato bažnyčių altorių, procesijų altorių, skulptūrų ir paveikslų analizė.

Literatūra ir nuorodos

¹ M. Matušakaitė. *Senoji medžio skulptūra ir dekoratyvinė drožyba Lietuvoje*. – Vilnius: Baltos lankos, 1998.

² J. Braun. *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*. – München, 1924. T. 1–2. A. Schmidt, O. Doering, L. Bauer. *Der christliche Altar. Sein Schmuck und seine Ausstattung*. – Paderborn, 1928; etc.

³ LDK altorių pirmavaizdžių tema nemažai rašė lenkų menotyrininkai, pvz.: J. Kowalczyk. *Późnobarokowa architektura Wilna i jej europejskie związki*, in *Biuletyn Historii Sztuki*, 1993, Nr. 55/2–3, s. 169–197; J. Kowalczyk. *Ołtarze wileńskie w badaniach Piotra Bohdziewiczza*, in *Przegląd Wschodni*, t. VII, z. 4 (28). – Warszawa, 2001, s. 1095–1127; etc.

⁴ Kultūrologiniai aspektai išryškinti L. Griciūtės, R. Janonienės, D. Klajumienės, M. Paknio, R. Stankevičienės, L. Šinkūnaitės bažnytinės dailės tyrimuose, paliečiant ir altorių istorijos bei struktūros klausimus. Pvz.: R. Janonienė. *Vilniaus Bernardinų bažnyčios altoriai: XVII–XVIII amžiai*, in *VDA darbai (Dailė)*, Nr. 21. Vilnius: VDA leidykla, 2001, p. 113–140; L. Šinkūnaitė. *Kauno Šv. Jurgio kankinio Bernardinų bažnyčia: interjero įrangos kaita ir raida*, in *VDA darbai (Dailė)*, Nr. 5. – Vilnius: VDA lei-

dykla, 1995, p. 53–76 (daugiau žr.: *Lietuvos dailės istorikų draugija. Bibliografija 1995 – 2004*. – Vilnius: VDA leidykla, 2005).

⁵ *Lietuvos sakralinė dailė (Lietuvos sakralinės dailės katalogas)*. T. I. Vilkaviškio vyskupija. Kn. 1–5. – Vilnius: Kultūros ir meno institutas, „Savastis“, 1999–2003 (toliau išnašose – LSD).

⁶ *Užnemunė: visuomenė ir dvasinio gyvenimo procesai*. Sudarė S. Smilingytė–Žeimienė. – Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005.

⁷ *Glossarium artis [2]. Kirchengänge. Objets liturgiques. Ecclesiastical utensils*. K. G. Saur. – München. New York. London. Paris, 1992, S. 14.

⁸ Archiwum Diecezjalne w Łomży (toliau išnašose – Ar. Łm.).

⁹ A. Aleksandravičiūtė. *Kada Lietuvoje baigėsi barokas?* in *VDA darbai (Dailė)*, Nr. 31. – Vilnius: VDA leidykla, 2003, p. 135–145.

¹⁰ Ar. Łm. II. T. 320. L. 86, 86v. Ilguvos bažnyčios archyvas. (Ilguvos bažnyčios vizitacija 1836 10 29). Lapai nenumeruoti.

¹¹ M. Matušakaitė. *Senoji medžio skulptūra*, p. 57.

¹² Ten pat, p. 217, 240; E. Grosmane. *Ornamenta īpatnības Latvijas dekoratīvajā plastikā 17. gs. otrajā pusē un 18. gs. Sākumā*, in *Ornamenti Latvijā. (Materiāli mākslas vēsturei)*. – Rīga: Zinātne, 1994, p. 53.

4 il. Griškabūdžio Kristaus Atsimainymo bažnyčios didžiojo altoriaus detalė. 1870–1878 m. Nuotr. A. Petrašiūno. 2004

5 il. Ploščių bažnyčios didžiojo altoriaus detalė. Nuotr. A. Petrašiūno, 2004

- Kremzlinis raštų tipas būdingas Šiaurės manierizmui, jis dažnas Nyderlandų, Vokietijos, Lenkijos Pamario ir buvusios Hanzos sąjungos miestų akmenų ir medžio altoriuose, antkapiuose, epitafijose. M. Matuškaitės nuomone, Lietuvoje šiems motyvams pasklisti padėjo XVII a. I ketvirčio Luko Kiliano ir Gotfriedo Müllerio graviūros.
- ¹³ G. Povilionis. Vilniaus vėlyvojo baroko vargondirbystės mokykla. [Daktaro disertacija]. – Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2006, p. 11, 69, 80, 85, 89, priedas Nr. 2–13.
- ¹⁴ A. Aleksandravičiūtė. Baroque after baroque: Wooden Retables in Lithuania, in *Kunst- und Kulturgeschichte im Baltikum. Homburger Gespräch* 2003, Heft 20. (Hrsg. Von Lars Olof Larsson. M. C. Böckler-Mare Balticum-Stiftung). – Kiel, 2005, S. 74–88.
- ¹⁵ D. Vasilūnienė. Žemaičių Kalvarijos dominikonų vienuolynas ir didžiavalstybinė Rusijos politika XIX amžiuje; S. Smilingytė-Žeimienė. Pasaulietinė valdžia ir Lietuvos bažnyčių dailė XX a. I pusėje, in *Lietuvos menas permainų laikais (Kultūrologija'9)*. – Vilnius, 2002, p. 149–172; 318–338.
- ¹⁶ A. Aleksandravičiūtė. Užnemunės vienuolių meno tyrimo problemos in *Užnemunė: visuomenė ir dvasinio gyvenimo procesai*. – Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005, p. 162–166; LSD, T. I., kn. V. – Vilnius, 2003, p. 189–197.
- ¹⁷ A. Aleksandravičiūtė. Barokas ir neobarokas Užnemunės altorių ansambliuose, in *Romantizmai po romantizmo*. – Vilnius: Kultūros ir meno institutas, 2000, p. 51–52.
- ¹⁸ S. Smilingytė-Žeimienė. Adomas Karalius. LSD, T. I, kn. IV. – Vilnius, 2000, p. 208–209.
- ¹⁹ Simno bažnyčios archyvas. Įvairūs Simno bažn. dokumentai (XVIII–XX a.). Lapai nenumeruoti; Simno bažnyčios archyvas. Simno bažn. išlaidos 1887–1908 m. Lapai nenumeruoti; Zakład Blacharski i kamienecki Czesława Swierczewskiego (...), in *Kalendarz Łomżyński na rok 1903*; LSD, T. I. Kn. V. – Vilnius, 2003, p. 390, 400, 419.
- ²⁰ LSD, T. I. Kn. I. – Vilnius, 1996, p. 69, 92; Kn. III. – Vilnius, 1998, p. 374, 376, 428–431; Kn. IV. – Vilnius, 2000, p. 40–41, 374; Kn. V. – Vilnius, 2003, p. 234.
- ²¹ Įdomus sutapimas, kad beveik visos šios bažnyčios, XIX a. išvakarėse arba jo pradžioje įrengtos karmelitų vienuolių pastangomis arba jų globojamos, XIX a. paskutiniajame ketvirtyje vienaip ar kitaip susijusios su kunigo Saliomono Olekos meniniais ryšiais ir veikla gražinant zanavykų krašto maldos namus.
- Visuose objektuose, nepriklausomai nuo jų dydžio ir brangumo (nuo kuklios Plieniškių koplyčios iki įspūdingiausios Zanavykijoje Griškabūdžio bažnyčios) šių nežinomų meistrų tvarkyti altoriai išsiskiria ramiomis ir darniomis proporcijomis bei saikingu dekoru, be eklektizmui būdingo margumo ar perkrovimo. Būdingų bruožų turi jų antrojo tarpsnio skydai su ornamentu aprietais pakraščiais. Mėgiami kiaurapjūvės drožybos sparnai su neobarokinių žiedų ir akantų raštu, pvz., gerai išlikę Plokščiuose. Griškabūdžio ir Plieniškių altoriuose po arba virš paveikslų yra specifinės formos raudoni ovaliniai kartušai su šventųjų monogramomis. Keliose bažnyčiose pasikartoja to paties tipo dekoratyvinės vazos. Galima pažymėti ir tai, jog minėtų bažnyčių altoriuose XIX a. aštuntajame dešimtmetyje atsirado aukštos meninės vertės Varšuvos tapytojų paveikslų, pvz., A. Murzynowskio darbai Griškabūdžio ir Slavikų bažnyčiose. Nuo XIX a. pabaigos Užnemunės bažnyčiose atsiranda geros meninės kokybės medžio drožėjų skulptūrų, atvežtų iš Tirolio dirbtuvių (Kaimelyje, Gelgaudiškyje).

B. d.